

SPOMINI NA GOSPODARSKO IN SOCIALNO ŽIVLJENJE V PREKMURJU

FERID G. KERŠOVAN

Za to temo, ki naj bi bila nekakšna spopolnitev zgodovine bivših bank v Prekmurju, so mi bili vir spomini iz mojega dolgotnega življenja in dela v Prekmurju. Opisa dogodkov in razvoja življenjskih razmer ne morem podpreti z dokumenti, ker jih, razen zemljiške knjige, domala ni. V teh vrstah sem strnil v celoto vse, kar sem lahko opazoval v bančni službi ter v stikih z gospodarskimi krogi in drugim svetom. Nudila se mi je namreč pogosto priložnost, da sem poslušal pred okencem v banki, ko sem imel vodilni položaj, pa za tapeciranimi vrati, stvari, ki so bile za drugi svet popolna tajnost. Odkrivale so se mi težave, ki so bremenile marsikaterega podjetnika, ali pa skrbi privatnikov zaradi brezupnih gmotnih težav. Razume se, da sem marsikdaj posegel tudi sam v razplet problemov, kolikor sem menil, da spada takšna intervencija v moje območje, in sem bil prepričan, da bo zadeva potekala brez tveganja za banko.

Kot metodo za opisovanje razmer in dogodkov sem si izbral razvrstitev materije po gospodarskih panogah. Na koncu obravnave gospodarskih razmer poskušam skicirati tudi naš specialni socialni problem, to je, vprašanje prekmurskih izseljencev in sezoncev ter še nekaj posebnosti o notranji strukturi bank.

POLJEDELSTVO

Prekmurje je še danes agrarna pokrajina. Vendar je splošno življenje te pokrajine do pred kratkim temeljilo na tisočletni zgodovini celotne Madžarske; delno čutimo posledico tega še danes. Po izročilu prvega ogrskega kralja sv. Štefana iz let okoli 1000 je osvojena dežela-zemlja last »naroda« oz. njegovega predstavnika kralja. »Narod« je bil tisti ozki krog ljudi, ki so na čelu svoje lahke konjenice osvajali deželo, širili njene meje in jih branili pred sovražniki. To je bila aristokracija vojaškega kova. Ko so se te razmere ustalile in se je razširilo krščanstvo, so pričeli šteti k »narodu« tudi predstavnike visokega klera. Ko ni bilo priložnosti ali potrebe, iti v boj, se je »narodova« državotvornost izživljala v govorniških tekmah na županijskih ali deželnih zborih.

Vsa zemlja z avtohtonim prebivalstvom osvojenih pokrajin in njegovim premoženjem je bila torej kraljeva last. Kralj je delil »narodu« kot priznanje za zvestobo

njemu in kroni sploh kar cele pokrajine (hübér — fevd). Tem veleposestvom je pripadal tu rojeni in živeči človek kot del živega inventarja. S kraljevim podeljevanjem, pozneje pa s porokami, z dedovanjem ali z nakupom se je tudi v Prekmurju širil obseg veleposestev.

Agrarni zemljevid Prekmurja pred agrarno reformo stare Jugoslavije nam kaže približno takole sliko: Skupaj z upravo drugega reda v Lendavi se je tod razprostiral tudi latifundij kneza Eszterházyja od Mure do Blatnega jezera. Neposredni sosed mu je bila grofica Marija Zichy v Beltincih. Na to veleposestvo je mejilo posestvo avstrijskega grofa St. Julien Wallseeja v Rakičanu, ki je bil sosed grofov Szápáry de Szápár et Muraszombat. Točni obseg posestva je bil verjetno neznan celo samim Szápáryjem. Sedež latifundija je bila Murska Sobotna, kjer še danes stoji približno 300 let star grad z velikim parkom in gospodarskimi zgradbami. Obsežni gozd in fazanerijska sta bila v bližini gradu in sta segala do potoka Ledave. Zemljišča s pristavami in drugimi zgradbami so bila raztresena po vsem bivšem soboškem okraju. Pomembna pristava je bila v Krajni. Szápáryjeva posestva so bila v Markiševcih, na Dolini, v Vaneči, v Puconcih, Bokrečih, Mačkovcih (z gradičem, vinogradom in drevesnico), v Prosečki vasi, Vučji gomili, Lemerju, Brezovcih, Mlajtincih, Kupšincih, Borejcih, Černelavcih, Lukačevcih, Tešanovcih, Selu, Sebeborcih, Murskih Črncih ter v Šalamentcih. V Moravcih je bilo pred 30—50 leti srednjeveliko posestvo Nádasdyjev. Na madžarsko-jugoslovanski meji je bilo manjše posestvo papeškega grofa Matzenauerja v Prosenjakovcih. Nedaleč od njega je bilo srednje veliko posestvo Hilde Mraz, roj. Vogler v Motvarjevcih. Neposredni sosed soboškega veleposestva proti zahodu je bilo imetje grofa Žige Batthyányja na Tišini. Z zemljiščem okrog pristave na Krajni se je dotikalo to posestvo veleposestva kontese Ernestine Batthyányjeve s sedežem v Polancih. Verigo aristokratskih veleposestev je pretrgala pristava in približno 300 ogrskih oralov veliko posestvo priseljenega Nizozemca Pitz v Topolovcih. To posestvo je Pitz kupil od grofov Szápáryjev. Okrog Cankove so imeli obsežne gozdove in pristavo avstrijski plemiči Kodoliči. Ostanek zemlje do avstrijsko-madžarske meje z velikimi borovimi gozdovi je

bil last grofov Batthyányjev. Njihov sedež je bil Grad (bivša Gornja Lendava) s stariškim gradom in številnimi hišami.

Razen tišinskega grofa in polanske kontese so živeli vsi drugi aristokrati v metropolah dvojne monarhije ali v tujini. Nekateri so bili poklicni diplomati, oficirji pri elitnih polkih, člani visokega klera ali visoki uradniki državne uprave. Vsi so bili člani gornjega doma. Nekateri med njimi so se trudili, da bi se izkazali v politiki.

Njihova posestva so donášala zelo malo. Gospodarilo se je brez potrebnih investicij, zemlja se je obdelovala ekstenzivno. Iztržki za pridelke niso po odbitku deputatov za služničad zadostovali za kritje stroškov razsipnega življenja v velemestih ali reprezentativnega razkošja spričo bližine dvora. Posledica deficitnega gospodarjenja in luksuznega življenja je bila, da so se deli veleposestev prodajali iz proste roke. Tako se je s parcelacijo popolnoma razkosalo veleposestvo Nádasdyjev in tako so bili Szápáryji prisiljeni prodati velik kompleks gozda v Mlajtincih soboškemu restavraterju Dobraju, stoječi les v gozdovih od Murske Soboti do Krajne (dolžina gozdnega kompleksa približno 8 km, povprečna širina 500 m) pa nekemu trgovcu iz notranje Madžarske. Batthyányji iz Grada so razparcelirali precejšnjo površino njiv in pašnikov v Gederovcih, na Krajni pa tudi v Skakovcih ter so v času stare Jugoslavije končno prodali vse gozdove, obdelovalno zemljo itd. Hartnerju v Murski Soboti. Tako je to posestvo prenehalo biti aristokratski latifundij.

Na drugem mestu sem zapisal, da je tišinski grof ustanovil in vodil »Poljedelsko banko d. d.« v Murski Soboti. Temu naj še dodam, da je imela kontesa Ernestina Batthyány svoje prihranke ter grofica Zichy svoj depot pri »Kreditni banki« v Murski Soboti, vendar so se drugi aristokrati izogibali stikov z domačimi bankami. V izdatni meri so se namreč posluževali velebank in spretnih privatnih bankirjev. Da je bilo res tako, nam dokazuje ogrska statistika o zadolžitvi zemljiških posestev, konkretno pa dramatični konec veleposestev v Prekmurju. Ogrska statistika o gibanju zadolžitvev in obremenitev zemlje nam pove, da je znašala leta 1893 obremenitev zemlje v izvršilnem postopku 31.000.000 kron, leta 1901 pa 75.000.000 kron; leta 1909 je bila za 4.000.000 kron manjša. Iz naslova posojil so znašale vknjižene zastavne pravice leta 1901 že 500.000.000 kron, leta 1909 pa kar 1.112.000.000 kron. Za celotni teritorij Madžarske pomeni to 50,25 % vrednosti agrar-

nega imetja. To bo najbrž veljalo tudi za Prekmurje. Čeprav so bili aristokratski klienti zelo redki v domačih bankah, so kljub temu pomenile njihove razprodaje, parcelacije itd. živo gibanje kreditnih poslov v denarnih zavodih.

Poleg drugih je bilo tudi veleposestvo grofov Szápáryjev zelo merentabilno. Takrat je veljalo, da je lastnik sicer grof in da je s tem tudi nosilec javnih bremen in dolgov, vendar je istočasno odtekal velik del doseženih dohodkov nekam po tajnih kanalih. Okrog leta 1910 je oddal grof Lászlo Szápáry svoja posestva (razen gozdov) v zakup dr. Antonu Lammju. Čeprav ta ni bil grofovskega porekla, je posnemal aristokratske navade grofov. Upravljanje veleposestva je služilo več ali manj le kot dekor za družabno življenje. Iskri konji, razsipništvo, razne avanture, posebno pa druženje z aristokratskimi oficirji 16. huzarskega polka so žrli dohodke posestva in izdatne apanaže dr. Lammove žene. Tast, bogat borzijanec iz Budimpešte, je moral šestokrat intervenirati z znatnimi zneski, da bi se preprečil dr. Lammov gospodarski zlom.

Opišem naj tudi hiranje in neslavni konec Szápáryjevega bogastva. Stara Jugoslavija je izvedla kot svoj najznačilnejši ukrep agrarno reformo. S tem je bila razlaščena več kot polovica grofovske zemlje. Dali so jo v last agrarnim interesentom, v prvi vrsti delavcem tega posestva. Ostal je agrarni maksimum (o supermaksimu mi ni nič znanega). Grof L. Szápáry ni bil več guverner madžarske Reke; nekaj časa je bil ambasador Hortyjeve Madžarske v Londonu. Zdelo se je, da dohodki — menda neka pokojnina in ženini dohodki — niso zadoščali za kritje njegovih potreb. Po prizadevanju advokata dr. A. Vályija so se našle banke v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani, ki so bile pripravljene financirati Szápáryja. Tako je nastal konzorcij naslednjih bank: Ljubljanske kreditne banke, Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke in Srpske banke v Zagrebu ter Jadransko-podunavske banke v Beogradu; ta je odprl Szápáryju proti zemljiškoknjižni vknjižbi na njegova posestva kontokorentni kredit v višini 5.500.000 din z 8 % obresti p. a. in 2 % finančno provizijo za vsako začeto četrtletje. Kot kavcijo so istočasno vknjižili 500.000 din. Komu in kako je bil izplačan ta kredit, mi ni znano. Uprava posestva je bila v rokah sekvestorja Franca Jelovška. Do- hodkov, se zdi, ni bilo, ker so se hlevi praznili in tudi mrtvi inventar je v kratkem času usahnil. Bančni konzorcij je

delegiral v Mursko Soboto svojega pooblaščenca, višjega bančnega uslužbenca Hrvatsko-slovenske hipotekarne banke; ta je na osnovi generalnega pooblastila grofa Szápáryja izpeljal to likvidacijo veleposestva. Kot prvi kupec je nastopila soboška občina ki je kupila grad, park in fazanerijo. Drugi glavni kupec je bil Benko, ostanek zemlje pa so prodali v prav kratkem času raznim privatnikom. Pred tem je Szápáry sam prodal bivšemu sekvestorju 96 ha zemlje v Tešanovcih za 360.000 din. Grof je od kupnine odpisal baje zaradi določenih uslug diskretnega značaja 300.000 din. Kot honorar za pravni nasvet in za intervencijo okrog kredita je odstopil grof Szápáry dr. Vályiju vilo s parkom (bivši lastnik dr. Lamm). Z javno dražbo premičnin v soboškem gradu je bil akt likvidacije veleposestva grofov Szápáryjev zaključen. Tako se je končala zgodovina teh grofov, ki so dali soboški preteklosti in oblikovanju soboškega okraja svojo historično posebnost.

AGRARNA REFORMA

Ta je bila izvedena v vsem obsegu tudi v Prekmurju. Agrarnim interesentom so dodelili od 2 do 5 ha zemlje, bivši lastniki veleposestniki pa so dobili kot odškodnino državne obveznice. Novi lastniki so morali pridobljeno zemljo odkupiti z obročnim odplačilom. Za varstvo te obveze in zaradi preprečitve špekulacije se je odkupljena zemlja blokirala za 10 let. Zapisana je bila klavzula o prepovedi obremenitve in odtujitve zemlje v korist privilegirane agrarne banke v Beogradu.

Ni dvoma, da je pomenila ta reforma za bodočnost velik socialni napredek. Vendar — ali je bil s tem dosežen tudi že splošni gospodarski napredek? Finančni in kreditni potencial celote je ostal nespremenjen. Najprej so prišli v poljedelski storilnosti ljudstva kot celote do izraza nekateri negativni pojavi. Pred razdelitvijo zemlje je valovalo v trepetajoči toploti junijskega sonca zlato klasje pšenice daleč do obzorja. Sedaj pa bi iz ptičje perspektive videl na istem ozemlju križem kražem tekoče poljske cestice, krpice njiv, posajene s krompirjem ali koruzo in mnogo neobdelanih praznih parcelic. To je pomenilo, da je bil donos iste površine zemlje po reformi manj vreden kot pred njo. Razume se, da je imela prva generacija agrarnih interesentov iste težave kot nekdanji osvobojeni kmetje. Zemlja je sicer bila, a proizvajalnih sredstev, živega in mrtvega inventarja ni bilo od nikoder. Samo po sebi se razume,

da na blokirane zemljiškoknjizne vloške nihče ni hotel dati hipotekarnega posojila. Bolje je bilo, ko je zrasla druga generacija teh novih kmetov. Upi o denarnem zaslužku na sezonskem delu so napolnjevali te agrarce z optimizmom. Laže so pričakovali čas, ko bo treba prositi za kredit za nakup obratnih sredstev ali za najnujnejše investicije. Ni mi znano, če je Privilegirana agrarna banka plačevala obresti od obveznic za odškodnino za agrarno zemljo. Verjetno ne, ker smo stali na pragu druge svetovne vojne.

V drugo kategorijo bivših privilegirancev so spadali srednji posestniki, malo plemstvo (Škaliči, Haryji, Kereszturyji, Šinkoviči, Lutharji itd.); raztreseni so bili po vsem Prekmurju. K tej skupini lahko prištejemo tudi farna zemljišča klera. Kler je bil posestnik, ki mi sam obdeloval svoje zemlje. Seveda so bile tudi izjeme. Srednji posestniki so se najraje zaposlili pri okraju; iz njihovih vrst so »notarjuši« (tajniki). Po večini so študirali in res postali zato sodniki, odvetniki, duhovniki, oficirji itd. Njihovi plemiški patenti so bili mlajšega datuma, zemljišča pa označena v zemljiški knjigi kot plemiška posestva.

Naslednja nižja socialna stopnja je bil razred malih in srednjih kmetov. To so bili bivši zakupniki fevdalne zemlje. Zakon iz l. 1848 je sicer odpravil tlačanstvo, a legalno dokončno rešitev tega vprašanja je prinesel šele »javni ukaz« (nyilt parancs) avstrijskega okupatorskega režima l. 1853. S tem ukazom je namreč bila urejena odškodninska zahteva bivših lastnikov. Zanimiva je utemeljitev tega ukaza: »Odškodnina posestniških gospodov se postavi pod varnostni ščit javnega splošnega poštenja nacije«. Veleposestniki so dobili kot odškodnino za zemljo tako imenovane »založnice za razbremenitev zemlje«, ki naj se izžrebajo »iz državnega sklada za razbremenitev zemlje«.

Na vprašanje, zakaj se ukvarjam tako obširno z agrarnimi problemi naše krajine, moram povedati, da je veljala v tistem času kot absolutni kriterij bonitete kredita posest realitet, posebno še rodovitne zemlje. Pri nas vlada menda še danes prepričanje, da je zemlja edini vir življenja in blaginje. Ali je postal osvobojeni kmet na podlagi navedenega ukaza res gospodarsko neodvisen in iz bančne perspektive kreditno sposoben? Ne, ker ni bilo zakonskih sredstev, da bi smel zastaviti dajalcu posojila v varstvo kredita nepremičnine, ki jih je dejansko imel (element varnosti kredita je namreč na eni strani zastavna pravica, na drugi pa zagotovitev upniškega vrstnega

s 5. novembrom 1859 cesarsko-kraljevi (K. reda). Zemljiško knjigo so pri nas nastavili u. k.) uradniki. S pedantno točnostjo in v lepi kaligrafirani gotici so ti avstrijski uradniki na pole zapisali »Anwesen« (posestvo), priimek in ime lastnika ter popis posestva (zgradbe, parcele, način obdelave itd.). Te zemljiške knjige so spremenili in dopolnili po l. 1867 ogrski uradniki. Odprli so tudi liste C za vknjižbo morebitnih lastnikovih obveznosti. S tem je bila rešena formalna plat za pridobitev kreditne sposobnosti. Ali je kmet po svojem materialnem položaju in s svojo usposobljenostjo res mogel voditi samostojno svoje gospodarstvo? Komaj. Koliba iz blata ali iz lesa, pokrita s slamo in prazna ter morda že izžeta zemlja ne nudita nobenega jamstva za kmetovo samostojno eksistenco. Večkrat se je zdelo, da je imel kmet v prejšnjem socialnem položaju več možnosti za obstoj kot pa v novih razmerah.

Za ilustracijo kritičnega kmetovega stanja navajam podatke z lista C nekega vložka v katastrski občini Borejci. Vpisi tečejo od 25. aprila 1877 dalje: Dolg 115 fl + 30 % obresti od 24. januarja 1876 naprej (del predloga za knjižbo 48 % obresti je sodišče zavrnilo). Pri naslednji postavki so knjižene od 29. marca 1877 do 1. julija 1877 25 % obresti, od tedaj dalje 8 % na leto. Dolg 180 fl + 20 fl mesečnih obresti do 1. julija 1877, od tedaj dalje 8 % (pro rata temporis so obresti 138 %). Dolg 22 fl + 3 fl mesečnih obresti od 24. novembra 1876 do 1. julija 1877 (kar je 160 % obresti p. a.). Dolg 100 fl + 48 % obresti od 6. aprila 1876 do 1. julija 1877; od tedaj dalje 8 % p. a. Pri naslednji postavki so knjižene 40-odstotne obresti. Dolg 150 fl + 10 fl mesečnih obresti (to je 80 % letno).

Jasno je, da so bili upniki gostilničarji, branjevci in obrtniki, dolžnik pa kmet. Podatki nam odkrito povedo, da je kmet v stiski, ne zavedajoč se svojega položaja in posledic, romal od oderuha do oderuha in da je jemal povsod, kjer je lahko kaj dobil (blago, pijačo in denar) ter se zadolževal povsod ne glede na pogoje. Ti so bili zelo trdi in bilo je jasno, da vodi taka zadolžitvev samo v propad kmetije. Zelo važen ukrep takratnega ogrskega finančnega ministra Šandorja Wekerleja je bil zakon, s katerim se je maksimirala dovoljena obrestna mera na 8 % letno in to od 1. julija 1877 dalje. Vendar zakon sam ni zadostoval za izboljšanje kmetovega položaja. Mnogo kmetij je prišlo na boben; cele družine razlaščenih kmetov so ostale brez doma in so bile socialno izenačene z gospodarskimi slu-

gami brez hiše. Nekoč so jih imenovali »zselérji« (želarji, kočarji). Spadali so v razred agrarnega proletariata. Del teh ljudi je iskal rešitev v emigraciji. Meje ZDA so bile odprte, tudi drugam je bila pot prosta. Drugi so se preživljali s priložnostnim delom ali si ustvarili eksistenco v industrijskih središčih. Velik del razlaščenecv je šel med sezonce. Še v času ogrske ere so se našli podjetni ljudje, ki so kot »aratógazda« (posredovalec za žetvena dela) organizirali skupine sezoncev in jih odpeljali na žetvena dela veleposestev na Ogrsko ali v Slavonijo. Posredovalci so pri tem poslu obogateli, sezonci pa zaslužili toliko, da so preživeli zimo in čas do naslednjega sezonskega dela. Drugi elementi, katerim je dobro služila stiska in kmetova zaostalost, so bili lastniki mlatilnic, mlinarji, gostilničarji in podobni poklici. Obračun merice za opravljene usluge je bila posebna matematika. Tu so začetki nove selekcije. Na eni strani ti močni brezobzirneži, na drugi strani množica neukih in nepismenih, a pridnih kmetov. Iz dolge vrste prvih se je izkristaliziral nov socialni tip, višji razred malih meščanov. Takrat so jih imenovali »boljše ljudi«.

Vrnimo se k oceni kmetove kreditne sposobnosti. Razen ekonomske nepripravljenosti svobodnih kmetov so pri oceni premoženjskega stanja prisilca kreditov obstajale še tehnične težave. Svoj koren so imele v preteklih, zgodovinskih pogojih. V zemljiški knjigi so imela nekatera posestva pripombo »Urbéritelek« (urbarialno posestvo, kmetija po določilih urbarialnih predpisov). Ta posestva so obstajala iz ohišnice (dvorišče, vrt) in zunanjšega sveta (njive, travniki, pašniki itd.). Površina tega zunanjšega sveta se je menjala tako po župnijah kot po razredu zemlje. Urbéritelekov obseg je nihal med 22 in 60 ogrskimi orali. Ta površina se je seveda nanašala na celotno kmetijo (egésztelek). Obstajali so pa tudi ulomki kmetije, polovica, četrtina, osmina. Vendar ti ulomki niso vedno ustrezali adekvatnemu delu egészteleka. Primer: zemljiškknjižna polovica (»do 1/2«) je bila v naravi lahko 1/3 ali 5/8 celotne kmetije. Večkrat je bila povezana kmetova lastninska pravica s pravico uporabe skupnega pašnika ali gozda. To je sicer pozitivna postavka, vendar se v denarju ni dala določiti; z njo kreditni referent ni vedel kaj početi. Nadaljnje težave so nastale zaradi tega, ker se niso zemljiškknjižni idealni deleži krili z dejanskim stanjem v naravi. Kreditni referent je torej pogrešal to, kar je bilo najvažnejše za oceno vrednosti materialnega

kritja: obseg in vrednost realitet, ki so jih ponudili v zastavo. Res je, da bi kataster lahko dal dobre podatke glede izmer in donosa posestva, vendar ni bilo jamstva za to, da se nanašajo katastrski podatki prav na tiste nepremičnine, katerih lastnik je bil kmet po zemljiški knjigi. Vse to je povzročilo, da banke spričo predvidnega poslovanja na osnovi takšnega imovinskega stanja sploh niso mogle kreditirati brez supergarancij.

Sčasoma so nastale med posameznimi pokrajinami Prekmurja znatne razlike v načinu gospodarjenja in akumulacije sredstev. Dolina potoka Ledave od Zenkovec do Polane in okolica Tešanovec sta se že nekaj desetletij po osvoboditvi zemlje cenili kot bogati pokrajini.⁴ Dobra zemlja in smotrno urejena gospodarstva ter živinoreja kot glavna kmetijska panoga so že omogočili nastanek razlik med dobro stimuliranimi kmeti tod in reveži drugod. V čem je razlika med pokrajinami? Na Goričkem je slabša ali sploh slaba zemlja, pač pa je precej gozdov. Dalje je gospodarski negativum tudi to, da ni pravega sorazmerja med obdelovalno zemljo in prebivalstvom. Na Dolinskem je sicer dobra zemlja, vendar je je premalo v primeri s številom prebivalstva. Slaba stran v teh krajih je to, da se kmetije, čeprav v skladu z dednim pravom, drobijo na kose, ki imajo v naravi često velikost ozke gredice; v zemljiški knjigi je izkazan lastninski delež z ulomkom, katerega imenovalec ima tu pa tam 4–5 številčno število. Jasno je, da takega lastnika kmetijstvo ne vzdržuje in da tudi posojil ne more najemati.

Državna uprava in lokalni organi so se stalno trudili, da bi odpravili tegobe kmetijstva in da bi s svojimi ukrepi in sredstvi dvignili kmetijska gospodarstva. Tudi pred prvo svetovno vojno so delovale kmetijske organizacije, ki jim je bil namen, pridobiti kmeta za intenzivno obdelovanje zemlje; za dvig kvalitetne živinoreje so ga stimulirale s premijami. V času stare Jugoslavije se je to delo nadaljevalo. Dosegli so se vidni uspehi, zlasti pri mlajših kmetih. Toda v času resne krize vse to ni zaleгло, kajti na take primere naše kmetijstvo ni bilo pripravljeno. Manjkale so krepke rezerve, da bi gospodarstva vzdržala neverjetno nizke cene svojih pridelkov in vse druge pojave velike svetovne krize leta 1931. Danes se sprašujem, zakaj takrat država ni priskočila na pomoč z intervencijskimi nakupi ali subvencijami, da bi tako preprečila padec cen kmetijskih pridelkov, podobno kot to prakticirajo ZDA že od

Rooseveltove ere dalje. Edino kmečka zaščita je preprečila najhujše. Do leta 1937 so se zadeve umirile in gospodarstvo se je z velikim poletom usmerilo na boljše. K temu so prispevale tudi kreditne zadruge z organizirano vzajemno pomočjo in kooperacijo kmetij. Za časa okupacije so znova poživili prejšnje kmetijske organizacije. Kot stimulacijo je vpeljal okupator poleg premije tudi naslov »kmet zlatega klasa« (aranykalászos gazda) in druge.⁵ Tudi nekateri naši kmetje so bili deležni tega odlikovanja in to zasluženno, ker so imeli res vzorno urejena gospodarstva.

OBRT IN INDUSTRIJA

V časih okrog leta 1880 smo poznali v glavnem samo grofovskega kovača, kolarja, mlinarja. Bil je tudi grofovski gostilničar. Iz teh obrtnikov, posebno iz doseljenih, se je sčasoma izoblikoval razred malomeščanstva in samostojnega obrtništva. Pojavili so se tudi krojači, čevljarji itd. Ko so Madžarsko zasedle c. in kr. vojaške enote, so z avstrijskim upravnim aparatom vred prišli tudi podjetni izučeni obrtniki, ki so ustvarili solidne temelje za našo obrt in poznejšo industrijo. Imen večine teh priseljencev se naši gospodarstveniki še danes spominjajo. Nekaj primerov: Profesor Josef Vogler je pred približno 80 leti ustanovil podjetje »Petanjska slatina« (dela še danes s povečano kapaciteto kot obrat Slatine Radenci), nato M. Ratkol, stavbenik, njegov sin Teodor, stavbenik in ustanovitelj opekarne v Puconcih, Gustav Dittrich, klepar in instalater, njegov sin Gustav, ustanovitelj obrti (pod njegovim vodstvom se je ta razvila v majhno industrijo za kovinsko galanterijo; obstaja še danes in je z zvišano ter mehanizirano zmogljivostjo zraslo v podjetje »Panonija, industrija kovinske galanterije«), sin Karla Hartnerja Geza Hartner je ustanovil v Murški Soboti parni mlin, Johann Postl je bil juvelir in urar v Murški Soboti, Georg Vogler je bil gostilničar v Cankovi, Most gostilničar v Murški Soboti (današnja »Zvezda«), Fašinger je utemeljil pekarno v Murški Soboti, itd., itd. Povem naj še, da je na soboških gradbiščih gradil stavbenik Johann Mayer, ki se je iz Gradca preko Monoštra priselil v Murško Sobotu. Pod njegovim vodstvom in nadzorstvom so zgradili evangeličansko cerkev in ob njej dve nadstropni trgovski in stanovanjski hiši. Ne smemo pozabiti del sina soboškega šolskega upravitelja arhitekta Lászla Takácsa. Spomeniki njegovih načrtov so: obnovljena rimskokatoliška cerkev, šola (biv-

ša gimnazija ob Tišinski cesti, zgrajena v ogrskem slogu), enonadstropnica (današnji Hotel Central), hiši bivših odvetnikov dr. Šömena in dr. Vratariča. Vse te zgradbe so bile projektirane v slogu ogrske arhitekture in ornamentike. Arhitekt Takács je bil med drugim tudi nadzornik palače ogrskega parlamenta v Budimpešti.

Kot prva žena-ustanoviteljica podjetja je nastopila Irma Cvetič, rojena Reško. Bila je priučena šivilija in je začela leta 1924 izdelovati moške srajce za trg. V začetku je imela samo eno delavko; sama je bila pri krojevalki. S spretnostjo in trdno voljo je spopolnjevala svojo strokovno izobrazbo bolj in bolj. Leto dni pozneje je že imela 5 šivalnih strojev. Tako je na osnovi cenene delovne sile prerasla mala šivalnica v skromno industrijo in postala je izhodišče za današnjo industrijo perila in konfekcije »Mura« s svojimi 2000 delavci in uslužbenci.

V zvezi z veleposestvom Beltinci sta obratovala mlin in žaga na parni pogon. V Lendavi je ustanovil v okrilju Lendavske hranilnice d. d. ravnatelj Emil Pollak manjšo industrijo dežnikov. Danes nastopa podjetje, združeno s pletarno, s svojimi izdelki tudi na tujih tržiščih. Brata Josip in Štefan Kúhar iz Tešanovca sta ustanovila v Nemšovcih pri Murski Soboti opekarno, ki pa ne dela več. Večja opekarna obratuje le v Lendavi, kjer je tudi mlin na parni pogon. Opekarna zidakov in strešnikov je v Dobrovniku in obratuje še danes.³ Številni mlini na merico so na potoku Ledavi in na bregu Mure. Največji med njimi je bil Šiftarjev mlin v Murski Soboti; preuredil se je na električni pogon. Tu naj omenim, da je Murska Sobotna dobila elektriko leta 1924. Administracijo pri razdeljevanju toka je opravljalo občinsko podjetje.

Gostilne so bile povsod ob živahnih prometnih poteh. Nekatere so delovale tudi kot mesnice.

Prominentno mesto v gospodarskem življenju je imel Josip Benko. Rodil se je kot sin srednjega kmeta in gostilničarja leta 1889 v Tešanovcih. Oče Štefan se je ukvarjal s kmetijo, gostilno in nakupovanjem svinj. Te je zaklane prodajal v Radgono. Sin Josip je končal 4 razrede madžarske meščanske šole, potem pa živel nekaj let v Avstriji kot vajenec za gostinsko mesarsko obrt. Ko se je vrnil, je delal v očetovem obratu. Prevzel je mesarijo in se kmalu pojavil na trgu v Gradcu kot prodajalec svinjskega mesa. Klavnica v Tešanovcih je bila urejena primitivno, blago pa so transportirali na železniško postajo v avstrijski Radgoni z vozmi na konjsko vprego. Po-

dobnih podjetj je bilo ob avstrijski meji še več. Ko so Prekmurje zasedle starojugoslovanske čete in se je uvajala naša uprava, je dobil Benko nalog in pooblastilo pri Vnovčevalnici za živino in mast v Ljubljani za nakup svinj in goveje živine v vsem Prekmurju. Ker Sobotna še ni imela železniške zveze z zaledjem, so vozili ali gnali svinje in govedo na postajo v Lendavo. Pri tem poslu je Benko lepo zaslužil. Pridobil si je tudi izkušnje in zveze. To troje je postalo temelj za njegovo poznejšo kariero. Ko je oče prodal posestvo v Tešanovcih, se je s sinom preselil v novo zgradbo v Murski Soboti. Enonadstropna hiša je bila urejena za gostilno in hotel, vendar je kmalu postala pretesna. Prodala sta jo in sezidala ob Ledavski cesti poslovno in stanovanjsko hišo, klavnico, skladišča, hleve in upravno poslopje. Izvedbo načrta je olajšala znatna dota, ki jo je prinesla k hiši sinova žena. V občinski zgradbi so odprli gostilno in mesnico, v nadstropju pa je bilo družinsko stanovanje. Sin ni mogel realizirati vseh načrtov, ker je bilo njegovo podjetje vpisano le za nakup in prodajo govedine, konj, svinj, perutnine, divjačine; klavniški obrat je smel pridobivati le meso v večjem obsegu za dom in tujino in izdelovati razne mesne izdelke. Sčasoma so obrat modernizirali in racionalizirali, elektromotorji so zamenjali parne kotle. Kapaciteta je naraščala in podjetje je postalo industrija. Ko je Josip Benko organiziral še omrežje nakupovalcev razne živine, se je podjetje še bolj razvilo. Podjetnik je odprl svoje mesnice v Gornji Radgoni, Mariboru in Celju. Ustanovil je pitališče svinj v Rakičanu in nekje v Sremu. Izvoz goveje živine ter govejega, svinjskega in telečjega mesa je bil usmerjen v Avstrijo in Italijo, goveje in svinjsko meso ter zaklana teleta so pošiljali na Češko in v Nemčijo, bekone v Anglijo in ZDA, svinjsko mast v Nemčijo. Za finančno krizo in velike izgube zaradi naglega padca tečaja češke krone javnost ni nikoli zvedela. Toda izgube so se krile, finančni problemi so se rešili in Benko je s precizno kalkulacijo in na osnovi monopolizma ter nizkih cen uspeval dalje. V Beogradu je imel celó trgovino motornih vozil in rezervnih delov.

Benko je bil župan soboške občine in za eno sesijo tudi narodni poslanec. S tem si je ustvaril dobre zveze. Njegov odnos do bank pa je posebno poglavje. Lastna sredstva za tekoče in že dovršene investicije mu niso zadostovala. Investicijski kredit proti vknjižbi zastavne pravice je dal Hranilnica dravske banovine v Mariboru v

višini 2.000.000 din. Za obratna sredstva je odprla Narodna banka, podružnica v Mariboru, menično eskomptni kredit v znesku 200.000 din. Z razširitvijo poslovanja ta sredstva niso bila več dovolj; zato je najemal Benko tudi eksportne kredite pri Kreditni banki d. d. v Murski Soboti. Ti krediti so znašali približno vrednost eksportiranega blaga na poti in so dosegli 2 do 2,5 milijon din. Protij koncu druge svetovne vojne je imelo podjetje na žiro računu skoraj toliko, kolikor so znašali prejšnji posamezni krediti.

Zanimiva je Benkova udeležba pri končni likvidaciji Szápáryjevega veleposestva. Benko je bil kupec v velikem obsegu, saj je kupil v Murski Soboti približno 100 oralov zemlje (njive, travniki), v Mačkovcih pa majhen grad in vse zemljišče, ki je pripadalo tej pristavi. Večji del gozda je razparceliral in razprodal. Iztržek gozda in gradiča je približno kril ceno celotnega posestva. Gradič je kupil pristojni šolski odbor za 200.000 din; nakup je financirala Kreditna banka d. d. v Murski Soboti s premoštitvenim kreditom. Tudi kupci gozdnih parcel v izmeri od 1 do 50 oralov so najemali manjkajoče zneske pri isti banki. Po kapitulaciji naše vojske in nemški zasedbi Prekmurja je Benko izgubil približno 4,5 milijonov din zaradi neporavnanih faktur. Po razpadu Jugoslavije ni bilo več možnosti, da se bo ta dolg poravnal iz jugoslovansko-nemškega kliringa.

Kmalu po zasedbi Murske Sobote je okupator proglasil Benkovo podjetje za vojno industrijo in kontroliral obrat po zaupniku madžarske oblasti. Visoka vojna konjunktura je podjetju omogočila, da se je finančno popolnoma saniralo. Materialni uspehi so bili tolikšni, da je Benko lahko kupil na Madžarskem (v Nyögéru) posestvo v obsegu okoli 50 ogrskih oralov z zgradbami ter z vsem živim in mrtvim inventarjem.

Kot poslovni človek se je Benko tudi med okupacijo izkazal za zelo iniciativnega in agilnega gospodarja. Gospodarski uspehi na osnovi kolaboracionizma so ga tako zaslepili, da ni mislil na to, da vsak kilogram mesa, ki ga izda okupatorju, krepi odpornost fašistov, in da vsak vagon masti, ki jo izroči Nemčiji, podpira nacistični vojni potencial. Zato je bil po osvoboditvi obsojen na smrt kot okupatorjev sodelavec in podpornik.

O Hartnerju sem že povedal, da je zgradil v Murski Soboti parni valjni mlin. Razen z mletjem na merico se je mislil ukvarjati tudi s komercialnim mletjem. Nameštal je opravljati za kmete zamenjavo

žita za določene izdelke po načinu menjalnic po drugih krajih. Vendar so bili kmetje konservativni in navajeni mletja na patriarhalni način. Kmetje so skrbno čistili svoje žito in ga hoteli sami sipati pod kamen ali med valje ter zajeti v vreče svojo moko. Zato so se izogibali mlinu z visokim dimnikom in pustim dvoriščem. In končno ni bilo pri Hartnerjevem mlinu priložnosti za romantične zaplete, ki so pri starih mlinih ob potokih nudile pogoje za sklenitev doživljenjskih zvez. Za komercialno mletje Hartnerjev mlin ni bil konkurenčen. Končno tudi ni bilo obratnih sredstev za financiranje proizvodnje, nakup surovin in prodajne izdelkov. Hartner je seveda te težave videl; zato je mlin demontiral in stroje prodal. Sin Geze Hartnerja Ferdinand Hartner (Laval) je postal lastnik opekarne v Puconcih; vodil je tudi eksploatacijo gozda in žaganje hlodov na Doliču. Rezan les je izvažal v Turčijo.

V času stare Jugoslavije je ustanovil trgovec Ludvik Šiftar podjetje za izdelovanje perila. Kot obrat Irme Cvetičeve se je tudi ta kmalu razrasel v majhno industrijo.

Prvo tiskarno v Murski Soboti je ustanovil Ujházi Mikša. Imela je le majhen stroj na ročni pogon. Tiskala je menda samo lokalni časopis »Muraszombat és vidéke« (Murska Sobota in njena okolica) ter nekaj molitvenikov v prekmurščini. Ta obrat je imel tudi majhno papirnico.

Zasluzek trgovskih delavcev je znašal za kvalificirane delavce 500—800 din mesečno, zaslužek mesarjev do 1000 din, kvalificiranih gradbenih delavcev 20—50 din dnevno; nekvalificirani so zaslužili primerno manj. Vprašanje socialnega zavarovanja je reševala Madžarska generalno šele leta 1925, v bivši Jugoslaviji pa so bili razen poljskih delavcev vsi drugi obvezno zavarovani.

Z globoko pieteto se spominjam tragično umrlega arhitekta Ferija Novaka, ki je bil približno od leta 1932 dalje oblikovalec nove Murske Sobote. Po njegovih idejnih načrtih so nastale nove poslovne in stanovanjske zgradbe, po njegovih zamislih so potekali načrti za bodoče lice mesta. O njegovih zaslugah in umetniški nadarjenosti so mnogo povedali in pisali že drugi. O Feriju Novaku kot učitelju, vzgojitelju mladih pa tudi starih obrtnikov le še tole: znal jim je govoriti in jih prepričati o prednostih novih metod tehnologije, vzbuditi je znal v njih zanimanje za estetsko oblikovanje in vrednost lepotnih črt in kompozicij. Delali so po njegovih načrtih, gradili so hiše, kot si je to sam zamislil, izdelovali so notranjo opremo po njegovem estetskem okusu in

stilu. Njegovo rojstno mesto Murska Sobota se mu je oddolžilo s tem, da je preimenovala Kolodvorsko ulico v Ulico arhitekta Novaka.

Na koncu tega poglavja naj omenim še, da so se hoteli okoristiti s kmečko zaščito tudi nekateri podeželski obrtniki-kmetje. Tistim, ki so mogli izkazati, da so imeli od kmetijstva več dohodkov kot od obrti, je to uspelo. Mnogi drugi pa so šli na sezonsko delo, ki je nudilo edino rešitev eksistence. Še to bi povedal, da so imeli obrtniki svojo Kreditno zadrugo v Murski Soboti. Vodil jo je čevljarski mojster Nikolaj Cipot. Zadruga je bila kot denarni zavod nepomembna. Bolj je bila podobna ustanovi za vzajemno pomoč.

TRGOVINA

Agrarni politiki Ogrske so se pogodili z Avstrijo leta 1867 o temeljnih načelih sožitja v dvojni monarhiji. Sklenili so med drugim tudi trgovinsko pogodbo in pogodbo o carinski uniji. Zaradi agrarnih interesov so Madžari za ceno odprtih vrat Avstrije za ogrske poljske pridelke odprli svoje dveri za uvoz avstrijskega industrijskega blaga. S tem so žrtvovali razvoj vsega madžarskega gospodarstva, še posebej oživitve trgovine in izgradnjo lastne industrije. Posledica je bila težka gospodarska in politična kriza. Režim Baroša Gaborja in Wekerleja Sandorja (okrog 1890) je s svojimi ukrepi prinesel temeljite spremembe. Gospodarska dejavnost je oživela, močna propaganda se je trudila rehabilitirati delo v trgovini, obrti in industriji. Kako so naši kraji reagirali na te nove ideje na Madžarskem? Lahko bi rekel, da sploh niso reagirali. Na meji, oddaljeni komaj 15 km od nemške Radgone, smo lahko opazovali promet z dobrinami, torej to, kar je omogočila carinska unija. Vsako jesen, ko je bila letina že pospravljena, smo lahko videli težko naložene vozove s polnimi vrečami. Veliki beli junci so s počasnimi, dostojanstvenimi koraki vlekli dragoceno breme po glavni cesti iz Beltincev, Rakičana in Sobote proti Radgoni. Spodnji del Prekmurja, ki gravitira proti Lendavi, je bil mnogo prej vključen v železniški promet. Iz Lendave so se dirigirali transporti preko Ormoža v Avstrijo. Po isti poti so romale trudne karavane pitane goveje živine in druge dobrine. Prodajalci so bili naša veleposestva, kupci pa avstrijska podjetja. Bili so tudi primeri, da so lastniki mlatilnic in nekateri srednji kmetje vozili svoje blago v sto in več kilometrov oddaljeni Gradec. To se pravi, da

je bil proizvajalec v isti osebi tudi izvoznik. Pri velikih poslih nisi mogel opaziti posredovanja trgovine. Drugače je bilo pri zamenjavi blaga na drobno. Zunaj na deželi, zlasti v vaseh s sedežem notariata in fare, so obstajale branjarije in trgovinice, večkrat povezane z gostilno. Njihov obseg je bil zelo skromen, izbor blaga prilagojen primitivnim potrebam in plačilnim zmogljivostim potrošnikov. Njihov videz bi danes zahteval mnogo razumevanja in še več tolerance. Lokali, čestokrat trgovčeva kuhinja ali spalnica, so bili opremljeni s pultom, z improvizirano polico ter s tehtnico dvomljivo točnosti. Za knjigovodstvo so služila vrata, kolikor na njih niso bili napeti kožuhi (zaradi sušenja). Tu in tam so pisali s kredo, večkrat kar od desne proti levi. Kaj si dobil v taki trgovinici? Zalogo je sestavljal sod petroleja, sod kisa, 50—100 kg soli v blokih, vžigalice in tobak. Seveda ni manjkalo tudi žganja, ki se je točilo po kozarčkah. In poslovanje? Ekonomisti bi rekli, da takratni blagovni promet še ni dosegel stopnje denarnega poslovanja. Kmet ali kmetica je prinesla fižol, jajčka ali malo pšenice in odnesla zavojček tobaka za pipo, malo mila ali pa soli itd. V resnici je bila to naturalna zamenjava. Druga stopnja trgovanja je bila, da je vaški branjar odpeljal v center, to je v Mursko Soboto ali Lendavo, zbrane poljske pridelke, jih prodal trgovcu in kupil blago za potrebe svojih odjemalcev. Trgovci za poljske pridelke so bili v Soboti Adolf Neuman, Vulgo Simši (član upravnega odbora Hranilnice d. d.) in Josef Berger vulgo Lezer. Oba sta dobavljala žitarice firmi Brüder Latzer, Graz, vendar je prodajal Berger tudi mlinskemu podjetju Ludvika Franza sinovi v Mariboru. Berger se je tudi ukvarjal s trgovino z usnjem. Kupoval je surove kože in kožuhe, razen tega opravljal še denarne posle. Glavni odjemalci usnja so bili vaški čevljarji, ki so se radi posluževali poleg nakupa na up še denarnih posojil pri Bergerju.

Kar sem povedal o vaških trgovincah, velja smiselno tudi za takratne tako imenovane grosiste. V Lendavi je imel takšno trgovino Lazar Pollak, v Soboti pa Benhard Arvaj (Ascher), pozneje še Albert Fürst. Večji del zaloge je predstavljala špecerija, imeli pa so tudi steklo in porcelan. Arvaj se je ukvarjal še z nakupom žitaric v manjšem obsegu. Te je prodajal čakovečkemu parnemu mlinu, od koder je prejemal mlinske izdelke za svojo trgovino.

Nemška Radgona je bila gravitacijski center velikega dela Prekmurja tako v gospodarskem pogledu kot tudi v drugih za-

devah. Premožni prebivalci obmejnega pasu so pošiljali svoje otroke v nemške osnovne šole, ker so mislili, da velja človek več, če govori spakedrano štajersščino. Bolj praktični starši so pošiljali svoje sinove v Radgono, da so se kot vajenci naučili trgovske stroke. Uspeh je bil viden: Sobota in drugi prekmurški kraji so dobili na ta način kvalificirani trgovski kader. Mladi trgovski pomočniki so s svojo strokovno sposobnostjo in zaradi poslovnih znanecv v Avstriji imeli precej dobre pogoje za ustanovitev samostojnih trgovin. Take so bile železnine Kardoš, Nemeč, Heklič itd. Naše tekstilne trgovine so zalagali v glavnem dobavitelji iz Maribora, Gradca ali Radgone. Pri mnogih manufakturnih trgovinah so prakticirali poslovanje, ki je na surov način kršilo priznane norme solidnih in poštenih gospodarskih odnosov. Res je, da je pritiškala na tekstilce nerealna konkurenca, res je tudi to, da so morali vnovčiti blago zaradi bližajočih se terminov zaradi plačila faktur ali menic. Vendar pa je bila največkrat razlog za razprodajo (šlajdranje) prav špekulacija, ki naj bi omogočila lahek profit na škodo upnikov. Začetek igre je bil, da so upnike obvestili o nastali insolventci, češ, ni denarja in ni blaga. Upnik je lahko izbiral med predlogom za naznanilo konkurza proti insolventnemu dolžniku in med poravnavo zunaj konkurza. Druga alternativa se je zdela upnikom bolj sprejemljiva, ker bi iz konkurzne mase nič ne dobili, medtem ko bi v poravnalnem postopku lahko dosegli 30—50-odstotno kvoto. Pristali so torej na poravnavo. Obveznosti je na primer prevzela žena, jamstvo pa neka tretja oseba; propadli ali falirani trgovec je dosegel svoj namen in se obogatil na škodo svojih upnikov. Konec je bil takle: trgovina se je znova odprla, seveda z imenom žene ali drugega sorodnika, skrito blago je prišlo na dan — in trgovina je obratovala dalje, kot da se ni nič zgodilo.

Kot povsod sta tudi pri nas prva svetovna vojna in inflacija zelo razredčila vsebino trgovin. Kot klasičen primer se je takrat navajal primer firme Singer v Budimpešti, ki je imela kot začetno zalogo 100 šivalnih strojev; za prodanih 20 strojev je mogla dobiti samo 7 novih strojev, za nadaljnjih 20 strojev celo samo 3 stroje itd. Ob koncu poslovanja je imela ta trgovina samo en stroj in ta je ostal, ker so ga skrili pred kupcem. Podobno in še slabše je bilo v naših trgovinah. Namesto enega novega stroja je tem trgovinam ostalo le nekurantno blago in nekaj denarja, ki pa je bil skoraj brez kupne moči.

Pred koncem opisa razmer v ogrski eri naj se zaustavim pri dogodkih ob prelomu XIX. v XX. stoletje. Gospodarski polet pod liberalnim režimom v Budimpešti in boj madžarskih politikov za prekinitev carinske unije in prilagoditev trgovskih pogodb sta sprožila tudi v Prekmurju določeno razgibanost. Veljaki pri okraju in tudi županiji v Szombathelyju so že v dobi Szélla Kálmána objavili parolo, da je treba Murško Soboto vključiti v omrežje ogrskih železnic. Tako se je tudi zgodilo: komaj kakšnih 10 let po pričetku obratovanja na progi Ljutomer—Radgona je leta 1907 prihrumela prva železniška kompozicija v slavnostno okrašeno postajo v Soboti. Lokomotiva starinskega tipa z dvema rdeče-belozelenima zastavama na čelu je pripeljala nobleso županije Vas, gospode z ministrstva, iz železniške uprave itd. Himna št. 1, govori, himna št. 2, godba, banket s šampanjcem za gospode, golaži in brizganci za ljudstvo. Dobili smo železnico in z njo zvezo z zaledjem, odprla se je pot v daljni svet! Železnico je zgradila delniška družba »Dunántuli helyiérdekü vasut r. t.« (Lokalna železnica Transdanubije d. d.). Proga je bila speljana v Mačkovcih skozi predor. »Naša Mariška«, kot jo imenuje ljudstvo, vozi od tega časa previdno počasi naprej. Sedaj vozi samo do Šalovec, ki je zadnja postaja v Jugoslaviji. Težko je točno ugotoviti, kdo je pravzaprav financiral gradnjo proge in druge objekte. V portfelju efektov Prekmurske banke so bile delnice te družbe ohranjene s kompletno kuponsko polo. Družba torej ni izplačevala nobenih dividend. Banka je delnice kot brezvrednostne papirje popolnoma odpisala. Isto so napravili tudi drugi lastniki teh delnic.

Železnica je vezala Soboto in severovzhodni del Prekmurja preko Körmenda z glavnim mestom županije, s Szombathelyjem preko Körmenda in Szentgotthárda pa z Avstrijo. Tako je bila Sobota povezana z vsem železniškim omrežjem Madžarske. Poljski pridelki Madžarske so se izenačili z našimi, vzporedno pa tudi skrb za njihovo prodajo. Železnica torej ni odprla našim pridelkom novega trga. Edino korist je pomenila možnost izvoza po velikem ovinku v Avstrijo in Italijo, pa še to s pogojem, da bi bile železniške tarife primerno nizke. Le industrijski izdelki so sedaj prihajali od drugod. Mesta Radgono, Gradec in Maribor so zamenjala sedaj mesta Körmend, Szentgotthárd, Szombathely in druga. Svoje trgovske potnike je pričela pošiljati do Soboti tudi Budimpešta. Sicer pa je bil pot-

niški promet v glavnem lokalnega pomena. Javnost je na splošno pozdravljala to pridobitev, čeprav so bili posamezniki prizadeti in zato nezadovoljni. Predvsem so jo zmerjali vozniki, ker so izgubili precej svojega zaslužka. Posesniki so bili nezadovoljni zato, ker jim je proga razkosala njive in travnike in so za to dobili, po njihovem mnenju, premajhno odškodnino. Precej se je takrat govorilo tudi o velikem zaslužku pri zemeljskih delih, zlasti pri delih v predoru.

Ko govorimo o trgovini, ne smemo mimo železnine Karla Hartnerja v Soboti. Hartner je bil priseljensec in je trgovino ali ustanovil ali odkupil od neznanega prednika. Pozneje se je firma glasila Karla Hartnerja sin. Na videz so bili njegovi poslovni uspehi negativni. Firma je bila zadolžena, njena kreditna sposobnost docela izžrpana. V letih okoli 1905 je bilo kaj problematično, če bo dobil Hartner posojilo 100 kron ali ne. Karlov sin je bil Geza Hartner. Njegov neuspeh z mlinskim podjetjem nam je že znan. Kljub temu, da ni mogel Geza pokazati nobenih vidnih gospodarskih uspehov, je postala njegova družina najbogatejša meščanska družina v Prekmurju. To je sicer paradokсна trditev, ko pa se bomo поблиže spoznali z osebnostjo Geze Hartnerja, bomo videli, na kakšen način se more iz prezadolženosti pričarati milijonsko premoženje.

Kot otrok je Geza Hartner kot edini katoličan hodil v nemško osnovno šolo židovske verske občine v Soboti. Kaj je bil povod za ta nenavadni korak? Morda nemški učni jezik. Kaj je počel in kje vse je hodil v svojih mladih letih, ni znano. Nepričakovano se je od nekod vrnil domov z ženo, sicer vdovo po avstrijskem oficirju z dvema otrokoma. Ta žena, Luiza po imenu, je bila zelo ambiciozna in energična. Nestrpno je priganjala moža, naj se kakorkoli uveljavi. Tako se je Hartner lotil politike. Najprej je bil agitator (»kortes«) pri parlamentarnih volitvah. Agitiral je za kandidata, ki mu je več nudil. Treba je priznati, da je bil Hartner kot demagog edinstven. Govoril je navadno v domači slovenščini, v goričkem narečju. Slovnica te slovenščine pozna samo moški spol. Ljudje so ga radi poslušali, ker so bili njegovi govori prepleteni z masnim in robotnim humorjem. Njegove strupene alegorije so zadevale v živo. Bil je v svojem elementu, če je mogel agitirati za opozicijo. Takrat se je spravil na »kabátose« (»škric«) od notarjuša naprej, pa tudi na duhovnike. Hartner je znal pogoditi skrivne misli volivcev, misli, ki se jih nihče ni upal odkriti. Glavni življenjski preobrat so

Hartnerju omogočile volitve okrog leta 1910. Za vladno stranko je takrat kandidiral Lajoš Rado, veleposestnik iz nekega kraja ob Rabi. Kot opozicionalec, torej član stranke neodvisnosti od Avstrije, je nastopil grof Žiga Batthyány iz Tišine. Hartner je agitiral za grofa. Volilna kampanja po deželi je potekala po stari navadi (pečenke in litri). Isti volivci so se gostili tako na račun vladnega kot opozicijskega kandidata. Poimenska volitev je bila samo v Soboti. Tokrat so se izkazali priganjači volivcev in Sobota je bila polna ljudi iz vsega okraja. C. in kr. pešadijski kordon je ločil nasprotna tabora, ki sta zasedla mestne trge in ceste. Navzočnost vojske je zahtevala politična modrost. Kordon ni ločil volivcev morda zaradi medsebojne politične nestrpnosti, pač pa zato, da se ne bi volivci z rdečimi peresi na klubku stepili z volivci z belimi peresi na klubku. Glavna pogonska sila morebitnega pretepa je namreč tičala v množini použitih maliganov. Žensk pri volitvah ni bilo, ker jih takrat še niso vnesli v volilne sezname. Izpolnjevalci državljske pravice so sicer že prejeli obvezne golaže in brizgance, toda pri svetlem dnevu še niso mogli pričakovati, da bi prišel kdo iz nasprotnega tabora in jih začel prepričevati z bankovci o pravilnosti politike njegove stranke.

Velika množica volivcev na grofovi strani je bila še v pripravljenosti (to je bila Hartnerjeva operativna rezerva, ki je nastala na ta način, da je neka nevidna sila zavirala tempo volitev opozicijskih volivcev). Na nasprotni strani je bilo volivcev manj in manj in slišalo se je že, da lovi vladna stranka vsakega volivca posebej. Organizatorji (Hartner in njegov štab) so budno pazili, da ne bi nihče dezertiral in da se ne bi skrivaj vrnila v njihove vrste kakšna črna ovčica in bi s svojim denarjem demoralizirala grofove pristaše. Pozna noč je prinesla veliko presenečenje: opozicija je razglasila, da je grof odložil mandat in odstopil pridobljene glasove Hartnerju ter ga kot rojaka in pravega zagovornika malih kmetov priporočila za izvolitev. Vendar je to bila le fasada, kajti nikdar ne bo prišlo na dan, kaj se je dogajalo med grofom in Hartnerjem na štiri oči. Po mojem mnenju je morala nasprotna stran sporočiti Hartnerju neko zelo vabljivo ponudbo. Če je bil ocenjen posamezni glas ali izražena cena v pavšalnem znesku, ne bi mogel reči. Hartner je verjetno vrgel to ponudbo na grofovo mizo kot osnovo za pogajanje glede cene glasov rezervne vojske. Stranka neodvisnosti, posebno še grof Batthyány, ni bila finančno pripravljena na ta napad v hrbet.

Grofu ni ostalo drugega kot to, da se od-pove kandidaturi. Nastal položaj je Hartner izkoristil z bliskovito naglico. Za svojo kandidaturo potrebne podpise je dobil kar na mestu, pobotal se je s predstavnikom neodvisnosti in postal njen kandidat; ta je uredila, da so se grofu dani glasovi prenesli na Hartnerja. Tako je bil Hartner izvoljen za poslanca madžarskega parlamenta. Zgodilo se je to, kar ne bi verjel niti sam Hartner dan poprej. S tem dnem se je pričela njegova kariera strmo dvigati.

Kot z udarcem čarobne palice so prenehale pri hiši materialne skrbi. Vidni porast premoženja se je pokazal v neki transakciji, ki je prinesla precejšen kompleks gozda. Ne sprašujte me za ceno, ker bi bili morda prizadeti občutki nekaterih oseb, ki še živijo. Zapisal sem že, da se Hartner kot gospodarstvenik ni izkazal. Vendar je to veljalo samo takrat, kadar smo Hartnerjeve poslovne podvige analizirali v perspektivi etičnih gospodarskih norm. Geza Hartner ni planiral, ne kalkuiliral, tudi se ni trudil, da bi kaj dosegel po metodah klasične proizvodjalne aktivnosti ali realne trgovine. Imel je dar za bliskovito izkoriščanje trenutnih situacij. Kot jastreb je krožil v neopazni sferi in padel na plen vedno v pravem času. Tako so nastale velike kupčije: Salzburg, veleposestvi pri Gradcu in Doliču, opekarna v Puconcih, Prekmurska banka itd., itd. Našel bi lahko še druge primere (nekateri so dolgo časa krožili kot anekdote), kako je znal prelisičiti vsakogar, ki je pokazal svoje slabosti. Hartnerjev nastop do podrejenih je bil osoren, večkrat celo surov. Ljudi, ki so delali zanj, je slabo plačal. Bil je prototip asocialnega kapitalista. V parlamentarnem in sploh javnem življenju je Hartner igral vlogo nedozorelega političnega burkača: poslanec ekstremne šovinistične madžarske stranke neodvisnosti se je v stari Jugoslaviji prelevil v simpatizerja, pozneje vnetega zagovornika Radićeve Hrvatske seljačke stranke. Svoj list »Szabadság« (Svoboda) je tudi urejal v tem smislu. Končni cilj njegove slalomske politike je bila priključitev Prekmurja — ne k Madžarski, kot bi kdo utegnil misliti po pomoti, ampak k Hrvatski! Po smrti so Hartnerja pokopali — v Budimpešti.

Po Gezi je postal poglavar družine posnovljenec Ferdinand (Nandor) Hartner, prej Laval. Ob začetku okupacije je prejel na osnovi srebrne kolajne iz prve svetovne vojne naslov »vitez« in ime »Lindvay«. Postal je predsednik Prekmurske banke, upravitelj opekarnice in žage ter edini lastnik grada in veleposestva pri Gradu (Gor-

nja Lendava). Nekaj časa je bil tudi župan Murske Sobote, banovinski svetnik, član upravnega odbora in predsednik občinske hranilnice itd. Ko so Prekmurje zasedle madžarske čete, ga je okupator imenoval namesto izvoljenega Franca Bajleca za narodnega poslanca okraja Murska Sobota. Ferdinand Hartner je imel šarmanten nastop, kot gospodarstvenik je pa pokazal več romantike veleposestnika kot ekonomske rutine. Bil je podoba dobe in takšnega tipa fabrikanta, kakršnega slika Gustav Freytag v svojem romanu »Soll und Haben«. Zaradi veleizdaje in sodelovanja z okupatorjem je bil v odsotnosti obsojen na smrt. Sedaj živi nekje v emigraciji. Če bi me vprašali, zakaj sem potratil toliko časa za Hartnerja, bi vam takoj odgovoril, da je bil Hartner poleg Benka epicenter takratnih Prekmurcev. Poleg tega pa so njegove drzne špekulacije in eksplozivni podvigi povzročili pomembne spremembe lastninskih odnosov. Živel je v času utrudljive enoličnosti Franc Jožefove monarhije in v epohi razgibanih dogodkov. Pomagala mu je tudi inflacija denarja in slepilo vojne konjunktore v letih 1914—1918.

Dogodki, ki so sledili kapitulaciji avstro-ogrskih armad, so bolj političnega pomena. Zgodovinarji naj iščejo podatke in analizirajo nastanek in konec Tkalčeve prekmurske republike in madžarsko-sovjetske republike v Prekmurju, ki je tudi živela sorazmerno malo časa.⁵ Starojugoslovanske čete so napravile konec soboški komuni. Nekateri so trdili, da so nastopile tudi kot zaveznice Hortyjeve Madžarske z namenom, da likvidirajo socialno revolucijo. Pred temi dogodki in še nekaj časa po razglasitvi pariške odločbe, da pripade k Jugoslaviji tudi Prekmurje, je bilo na nezastraženi avstro-jugoslovanski meji zelo živo. Verižna trgovina na veliko je zelo cvetela. Glavni razlog za prosperiranje trgovine take vrste je v tem, da so se potrebe na obeh straneh meje medsebojno dopolnjevale. To, kar smo imeli mi (živila in nekaj ameriških dolarjev), je manjkalo Avstriji, to pa, kar je imela Avstrija (industrijsko blago in tekstil), smo potrebovali mi. Dolarji, ki so jih pošiljali domov naši izseljenci, so imeli veliko atraktivno moč za Avstrijce zaradi njihove poplave ničvrednih kron. To izredno konjunkturo so spretno izkoriščali mladeniči iz obmejnih vasi, na primer Karel in Ludvik Šiftar ter Pavel Hahn. Zelo ugodne razmere so nudile temu triumviratu priliko za to, da si je ustvaril in izgradil svoja obratna sredstva v obliki manufakturnega blaga. Tako je nastala trgovina na veliko s

tekstilnim blagom v Murski Soboti z imenom »Brata Šiftar in Hahn«. Pri vsem tem je zanimivo to, da sta bila brata iz železninarske stroke, Pavel Hahn pa sploh brez trgovske kvalifikacije. Ta komanditna družba je pozneje razpadla, en gros trgovina je ostala Hahnu, Karel Šiftar se je etabliral kot trgovec s tekstilom in modnimi artikli, Ludvik Šiftar pa je ustanovil tovarno za perilo (po osvoboditvi inkorporirana v podjetje »Mura«).⁶ Omenjena podjetja so delala solidno in so se dobro razvijala.

Ko se je pričel izvoz živine in mesa iz Prekmurja, je nastopal kot skoraj edini odjemalec gostilničar in trgovec Fluck v avstrijski Radgoni. Njegovi poslovni partnerji so bili po večini naši obmejni gostilničarji in mesarji Georg Vogler, Avgust Kampl, Samuel in David Weiss itd. Izvoznik je bil tudi Štefan Benko iz Tešanovec, ki se je ukvarjal s tem poslom, čeprav je bil oddaljen od meje 20 km. V času stare Jugoslavije sta izvažala tudi Samuel in David Weiss iz Serdice kot protokolirana trgovca. Razen žitaric ter živine in mesa je bil na vidnem mestu tudi izvoz jabolk in sadja sploh. Viljem Hackl iz Lemerja, Ludvik Lúlik iz Strukovec in Franc Čeh iz Murske Sobote so izvažali jabolka v Nemčijo, v Švico in na Češko. Ves ta eksport je financirala Kreditna banka d. d. v Murski Soboti na osnovi cediranih faktur. Perutnino in jajca je izvažal v večji količini Ludvik Koblencer iz Rogašovec in sicer v Švico in Italijo. Naš specialni produkt, panonsko grahorico, je izvažala tvrdka Berger v ZDA. Tja so šle tudi posušene gobe jurčki. Manjše količine drv so izvažali naši trgovci v Švico, rezan les je bil večinoma namenjen Levanti. Škoda, da so bančni arhivi uničeni, sicer bi lahko po kontrolnikih za izvoz dal točne podatke o vrstah, količinah in vrednostih blaga za vsako uvozno deželo posebej.

Denarni promet interne trgovine se je opravljal v gotovini z nakazili po poštni hranilnici ali po žiro prometu bank. V stari Jugoslaviji so imele lokalne banke medsebojne kontokorentne zveze z živahnim žiro prometom. Glede zamejne trgovine je bila stvar bolj težavna. Zaradi skromnega obsega in omejenega pomena prekmurskih bank le-te niso imele deviznega dovoljenja. V Soboti je kratek čas obstajala podružnica Slavenske banke, ki je smela opravljati neposredni plačilni promet s tujino. Na polovični stopnji deviznih privilegijev je bila samo Kreditna banka, ki je imela dovoljenje za izdajo »uverenj« in kontrolo dotoka eksportne valute. Ta banka je tudi imela

dovoljenje za odkup tujih valut in Travalter čekov. V takih primerih so si banke pomagale tako, da so s pomočjo njihove tuzemske zveze z deviznimi bankami opravljale plačilo uvoženega blaga. Realizacijo eksportne valute so opravljale tudi devizne banke za račun izvoznika, odobrivši protivrednost devize izvozniku pri lokalni banki v Soboti ali Lendavi. Bekoni so bili plačani takoj po prevzemu blaga v tovarni s čeki na London. Obračun funtsterlingov se je opravil na enak način kot izplačila na tuja mesta. Plačila uvoženega blaga so lokalne banke samo transitirale. Vso potrebno dokumentacijo so poslali svoji zvezi z deviznim poslovanjem z naročilom, da opravi nakazilo v breme lokalne banke.

Zanimiva stvar je začetek in rast trgovine Josipa Klepca v Beltincih. Zelo skromna sredstva za začetek tekstilne trgovine niso ovirala skromnega in delovnega mladega trgovca, da se ne bi s svojim solidnim poslovanjem precej hitro vpeljal pri kupcih iz Beltincev in ožje okolice. Trgovina je vidno uspevala. Agilni in neutrudljivi Klepec je iz leta v leto večal zaloge pa tudi obseg trgovine. Leta 1936 je ustanovil pletilnico v Beltincih, ki obratuje še danes v sklopu tovarne »Mura«. Ob koncu razvoja je imelo podjetje Klepec svoje poslovalnice tudi v Lendavi, Črenšovcih in v Turnišču. Podjetje je obstajalo približno 50 let. V Beltincih pa je bilo še eno podjetje, ki je preraslo meje vaše trgovinice. To je bila firma Peter Osterc, trgovina z železnino in gradbenim materialom. Osterc se je razširil s tem, da je sčasoma vključil v svoj obrat tudi mlin manjšega obsega.

V stari Jugoslaviji so Sobočani pozdravili ustanovitev industrijskih magazinov za prodajo čevljev. Poslovalnica Bata iz Borova je menda prva odprla svojo poslovalnico, njej pa je kmalu sledila trgovina podjetja »Peko« iz Tržiča. Njo je mnogo let uspešno vodil poslovodja Joško Brumen iz Sobote. Pomen teh poslovalnic je bil v glavnem v tem, da so dale na trg kvalitetno blago po nižjih cenah od cen domačih obrtnikov.

Po zasedbi Prekmurja je okupator stopnjevale uvajal svoje rasistične ukrepe, namerjene v glavnem proti trgovcem židovskega porekla. Prvi udarec je bil namenjen trgovcu poljedelskih pridelkov Beli Bergerju. Moral je odstopiti svoj lokal in skladišča gostilničarju V. Voglerju iz Cankove in prenehati s poslovanjem. Da pa bi se Vogler, čeprav stooctotni arijec nemškega porekla, ne mogel znatneje okoristiti s to trgovino, je ustanovila madžarska uprava subvencionirano podjetje z imenom

»Hombár« (= žitnica). Nadaljnji diskriminacijski ukrep je bil, da so židovskim trgovcem kontingentirali blago oziroma jim ga dodeljevali v znatno manjših količinah od tistih, ki so nujno potrebne za dopolnitev zalog in asortiment. V začetku maja 1944 je končno okupator izročil esesovcem vse židovsko prebivalstvo Prekmurja. Pot je te ljudi vodila — v Auschwitz.

Približno pet let je minilo od dneva, ko je bila izdana deklaracija o združitvi Srbov, Hrvatov in Slovencev v skupno Kraljevstvo SHS, ko je bila leta 1923 odprta železniška proga Murska Sobota—Ljutomer. Ne bi se spuščal v opis geopolitične važnosti te železniške proge. Kratkotrajno je bila nujnost, povezati večji del Prekmurja z Ljubljano in preko nje z morjem, da se je odprla pot za prevoz naših pridelkov na trge, ki so bili kakor ustvarjeni za odkup tega blaga in za dobavo izdelkov, ki jih doma nismo proizvajali. Ozke gospodarske zveze z vsemi središči Jugoslavije in kulturni vpliv iz Ljubljane so ugodno delovale na ustvarjanje prekmurskega človeka novih oblik. Naslednje 1924. leto nam je prineslo novo civilizatorično pridobitev. Murska Sobota je dobila električno razsvetljavo in gospodarski obrati so bolj in bolj segali po ceneni in racionalni pogonski sili. Prvi elektromotor je zagrmel menda v tovarni mesnih izdelkov, potem pa so se hitro elektrificirala še nova podjetja. Tudi nekatere kmetije so priključile svoje slamoreznice in druge podobne naprave na električno napeljavo.

Glede delovnih moči v trgovini naj povem, da so dela opravljali po večini člani družine. Vajenci so imeli oskrbo brez plače, mesečni zaslužek sporadično nastavljenih pomočnikov, blagajničark in drugih je znašal 800—1000 dinarjev mesečno. Pred prvo svetovno vojno se je sukal njihov zaslužek od 10 do 15 fl ali 60 do 80 kron. V Soboti so imeli državni uslužbenci svojo »Potrošniško zadrugo državnih uslužbencev«. Razen te zadruge ni bilo v Prekmurju nobene druge konzumne trgovine. Za trgovce, ki so zahtevali kmečko zaščito oziroma moratorij za svoje dolgove, je veljalo tisto, kar sem povedal za obrtnike.

IZSELJENCI IN SEZONCI

Pri obravnavanju kmetijske panoge smo videli, kako se je polnil kader agrarnega proletariata. Življenjske potrebe so gnale brezdomca v širni svet, če doma ni našel dela in zaslužka. Bili pa so tudi ljudje, ki

so zapustili stare kraje v želji, doživeti avanture, posebno še, obogateti na lahek način. V starih časih je bila Amerika odprta za vsakogar. Ljudi za izselitev so iskali posebni agenti; ti so tudi financirali njihove potne stroške. Tako je približno leta 1924 ponudila neka agentura iz Ljubljane Prekmurski banki provizijo 5 dolarjev za vsakega človeka, ki bi ga banka napolnila v ZDA. Mnogo tistih, ki so šli čez Atlantik, se ni več oglasilo. Mnogi pa so pokazali močno voljo in vzdržljivost v začetnih težavah ter so uspeli. Ti pionirji niso pozabili svojcev v stari domovini. V pisemcu ženi ali otrokom je bil priložen kakšen dolarček, pozneje pa ček. Te pošiljke niso usahnile niti takrat, ko se je izseljenec naturaliziral. Poleti 1924 me je obiskal Charli Gostony, predsednik banke in javnega notariata iz St. Bethlehem (PA). Institucija se je imenovala »Roza Gostony, javni notar«. Gostonyjevi so bili slovaškega porekla in državljani ZDA. Ta ustanova, ki je bila obenem podjetje, je opravljala istočasno posle javnega notarja in bančne operacije. Klienti, po večini delavci tamkajšnje težke industrije, so bili slovenskega porekla. Gospod Gostony je prišel v Prekmurje, da bi uredil nekatere zadeve z bankami, da bi videl sorodnike svojih klientov v Bethlehemu, posebno pa, da bi razčistil vprašanje plačilnega prometa, ki se je tik pred tem nekje zataknil. Skupaj sva prepotovala velik del Goriškega in obiskala marsikatero hišo, katere očetje in drugi so šli v tujino za kruhom. Gospod Gostony je trdil, da je v samem Bethlehemu toliko Prekmurcev, kolikor jih je ostalo doma. Morda je res, morda pa je imel v mislih vse Slovence? Hiša Gostony je imela direktne zveze s Prvo hrvatsko štedionico v Zagrebu. Ta zavod je opravljal po Gostonyjevem naročilu s pomočjo svojih korespondentov v deželi nakazila v korist svojcev v stari domovini. Z ekspanzivnostjo te banke pa niso bili zadovoljni niti Gostony niti njegovi klienti. Zato sem gospodu predlagal neposredno zvezo in pošiljanje dolarških čekov na naslov moje banke. Predloga ni sprejel zaradi disparitete tečajev (v New Yorku si namreč lahko dobil več dinarjev za dolar kot v Jugoslaviji). Ne bo velika pomota, če cenim pošiljke naših izseljencev iz ZDA (računajoč tudi nakazila preko Gostonyjeve banke) letno na 20.000 dolarjev. Seveda so šli izseljenci tudi v Kanado, Avstralijo, Južno Ameriko itd. V končni fazi je ta pomoč vedno enakovredna eksportu blaga; zato je pozitivno vplivala na plačilno bilanco Jugoslavije.

Drugače pa je bilo z našimi sezonci. Svetovna gospodarska kriza 1930-31 je zvišala število sezoncev. Razen agrarnih proletarcev (brezdomcev) je kriza načela tudi obstoj manjših kmetov in podeželskih obrtnikov. Uvedena kmečka zaščita je sicer nudila prezadolženemu kmetu moratorij za plačilo dolgov in je odvrčala nevarnost, da bi prišlo posestvo na boben, ni pa ustvarila možnosti za to, da bi se plačali tako imenovani nezaščiteni dolгови. Kriza in deflacijska politika nista računali s tem, da ne more kmet izpolnjevati svojih obvez niti do države, če prejema za svojo živino le po 1,25 do 2 dinarja za kilogram žive teže. V tem razmerju so bile tudi cene drugih kmetijskih pridelkov. To so razlogi, da se je dolga vrsta ljudi pred borzo dela podaljšala tudi s takšnimi, ki so imeli zidane hiše in do 5 ha zemlje. Tako je moral tudi mali kmet s transportom v Nemčijo ali Francijo, da je ohranil dom in preživel svojce. Žena in otroci so gospodarili doma, kakor so znali in mogli. V Nemčiji in Franciji so cenili naše poljske delavce zaradi njihove vzdržljivosti in sposobnosti hitrega prilagojevanja modernim metodam poljedelstva in živinoreje. Če upoštevamo dobro oskrbo v Franciji in Nemčiji ter ugodne tečaje francoskih frankov in nemških mark, je bil njihov zaslužek tam dober. Pozno jeseni, ko so bila opravljena dela tudi na njivah sladkorne repe, so prihajale skupine sezoncev k bančnim šalterjem zaradi zamenjave tuje valute za domači denar. Vrednost vsega zaslužka lahko cenimo na 3—5 milijonov takratnih dinarjev letno. Kupna moč tega denarja je omogočila uresničitev sanj marsikateremu sezoncu: imeti košček svoje zemlje ali začeti z delom za skromni dom svoje družine. To so bile sicer tudi želje tistih, ki so delali v težki industriji v St. Bethlehemu ali v belgijskih rudnikih. Tako ti kot oni so imeli domotožje, vsi so želeli domov, da bi preživeli jesen svojega življenja nekje na Ravenskem ali Goričkem pri svojih in da bi jih tudi pokopali v domači zemlji.

Sezonci, za katere ni bilo več mesta v kontingentu za Francijo ali Nemčijo, so romali na žetvena dela in pobiranje sladkorne pese v Belje. Njihov zaslužek v denarju je pa bil znatno nižji od zaslužka tistih, ki so šli v tujino na sezonsko delo.

ŠE O DOMAČIH BANKAH

Glede na socialno strukturo našega prebivalstva so bili prav javni funkcionarji tisti, ki so se najprej udomačili pri bankah. Prav

ti so postali delničarji, člani upravnih in seveda tudi nadzornih odborov. Če so bile vse funkcije že oddane, so ustvarili novo sinekuro. Pred prvo svetovno vojno so imele banke razen po zakonu predpisanih organov tudi »dežurne komisarje« (napibiztos). Njihova naloga je pro forma bila, da so v nekakšno štraco vpisovali blagajniške prejeme in izdatke. Jasno je, da je bilo to delo nepotrebno in nekoristno. Možaki z dežele so postavke pomešali, končno pa so seštevanje in zaključek, posebno pa popravek vsega tistega, kar je bilo narobe, prepustili uslužbencu. Da je ta zaradi tega dnevno izgubil precej dragocenega časa, je jasno. Dežurni komisarji so prejemale delež tantijem iz čistega dobička v sorazmerju s svojo navzočnostjo. Vse to je bila fasada njihove funkcije. Važno in koristno pa je bilo njihovo delo, ki so ga opravljali na terenu. Ti komisarji, zavedajoč se svoje važnosti, so bili vneti propagatorji banke in zelo koristni akviziterji zavoda, v katerem so delali. Kot notarjuši so usmerjali pupilne denarje podrejenih občanov v banko, vlagali občinske sklade, kolikor jih je bilo, pri svojem denarnem zavodu, agitirali so za to, naj se vložijo gotovinski viški na vložne knjižice. Po drugi strani so skrbeli za to, da so se najemala posojila prav v banki, za katero so bili akviziterji. Razume se, da je opravljal zemljiškoknjižne operacije dežurni komisar ali drug organ banke, če je bil po poklicu notarjuš. Poleg stroškov za posebne usluge in izdatke, za intervencije glede najema posojila v njegovi banki so tudi honorarji za takšna dela pripadli njemu.

Omenil sem že klasični način legalnega oderuštva: na dolg 22 fl so znašale mesečno obresti 3 fl, letne torej 36 fl. Po maksimiranju obrestne mere je moralo prenehati sodno tolerirano oderuštvo. S tem je prenehalo zanimanje dela privatnih bankirjev za naložbo denarja na visoke obresti. Kmet ali majhen obrtnik sta morala iskati druge vire za zadostitev svojih denarnih potreb. S posrednikom ali brez njega se je tak reflektant pojavil pred bančnim šalterjem. Lahko si predstavljamo psihološko stanje nesrečnika, ki je begal brezuspešno od oderuha do oderuha. Notarjuš je vlagal predloge za nove intabulacije, odvetnik je grozil s tožbo, končno je prišlo do sodne izvršitve in dražbe. Pravni sistem pod ogrsko upravo, institucija advokature in notariata v mnogih primerih niso bili v korist ljudstva, ki je potrebovalo nesebične svetovalce. Notarjuš je bil neposredno podrejen upravnemu organu okraja s pooblastilom in

nalogom, da predpisuje in pobira davke, vodi matični urad (in organizira volitve). Vse to je opravljal kot javni uslužbenec z mesečno plačo in deputati. Razen tega je smel opravljati določene pravne posle za svoje občane (te za honorar). Sestavljal je npr. zadolžnice, pogodbe, predloge za zemljiškoknjžne vpise itd. in si zato zaračunal honorar po neznani tarifi.

Kakšni so bili začetki poslovanja pri banki? Prosta sredstva banke so sestavljale temeljna glavnica in hranilne vloge ustanoviteljev. Ta ožji krog je bil tudi prvi posojilojemalec. Prihajale so prošnje soboških in drugih playboyev (lahkoživcev) za posojila zaradi konvertiranja meničnih dolgov pri natakarijih itd. Oglasili so se advokati, notarjuši in dežurni komisarji s svojimi predlogi za kredite njihovim klientom. Želja večkrat niso izpolnili. V splošnem je v začetku škripal bančni stroj v vseh fugah. Toda življenje, rutina, je premagalo težave in kolo se je zavrtelo. Pojavili so se poslovni problemi. Prosta sredstva so že skoraj izčrpali. Banka je morala sama iskati kredite. Po ogrski praksi je bilo rediskontiranje (prodaja) meničnega portfelja najkrajša pot do pridobitve kredita. Prvi pogoj za to je pa bil ta, da je banka sama kreditirala v obliki menično-eskompntnega kredita. Prednost te oblike kreditiranja, razen že navedene možnosti pridobivanja novih sredstev, je bila tudi v tem, da so se dajale obresti in anticipando (vnaprej), to je, dolžnik je plačal od 100 kron kar 8 kron za obresti. Ker je prejel posojilojemalec samo 92 kron, je plačal 8 kron obresti od tega zneska. Tako so tolerirali prekršek maksimiranja obresti, kajti v tem primeru so znašale letne obresti dejansko 8,695%. Tretja prednost, da se je moral dolg ob zapadlosti menice brez-pogojno poravnati, pa je postal prazna iluzija. Dolžnik je namesto denarja položil prolongat in plačal samo obresti (včasih so obresti pripisali glavnici). Kratkoročna posojila so se dajala tudi na zadolžnice, na poroke ali intabulacijo. To so prakticirali posebno v primerih, ko posojilojemalec ali poroki niso znali ali mogli pisati. Banke so likvidirale tudi prave investicijske kredite od 10—50 let na odplačilo. Zakaj so dajali takšna posojila proti 4,5—5% obrestim namesto 8% obrestim pri 4—6-mesečnih menicah, mi še danes ni razumljivo. Dolgoročno vezana sredstva brez izvedljive ali s težavo izvedljive mobilizacije so sploh bila postavka z negativnim predznakom. Dolgoročni krediti so se navadno uporabljali za ne-gospodarske investicije (zidanje hiš). Ni mi

znano, če so mislili na odstop (cesijo) takšnih terjatev kakšni hipotekarni banki. Pionirjem bankarstva v Soboti verjetno ni bila znana tehnika procedure in obračun založnic; če bi vse to poznali, ne bi niti mislili na to, da bi mobilizirali svoja vezana sredstva na ta način. Kot kuriozum tistih časov naj omenim še posebno vrsto hranilnih vlog. Te vloge so bile v zvezi z življenjskim zavarovanjem: osnovne vloge in zavarovalne premije so se vplačevale tedensko. Mnogo dela brez vidnih uspehov! Preobširno in nezanimivo bi bilo nadaljnje obravnavanje poslovanja bank. Kot novost je bila v stari Jugoslaviji uvedena oblika biankomeničnega kontokorentnega kredita, kombiniranega z žiro računom.

ZAKLJUČEK

Ko končujem, naj še enkrat poudarim, da sem opisoval samo tisto, kar sem dejansko videl, doživel ali z zanesljive strani slišal. Osebe, ki sem jih navedel z imenom, sem — razen kneza Eszterházyja in grofa Batthyányja z Grada — osebno poznal. Z mnogimi med njimi sem imel poslovne in prijateljske zveze. Pri Benku in Hartnerju sem se potrudil podrobneje opisati in analizirati njuno delo, ker sta veljala v Prekmurju kot idola podjetnosti in gospodarskih uspehov tistega časa. O značaju njunega javnega dela naj pa razpravljajo in sodijo tisti, ki so za to poklicani. Če se zdijo današnjemu bralcu teh vrstic moja opisovanja nerealna ali pretirana, naj mu povem, da sem posegel nazaj v čase, ko so drugače vrednotili misli in dejanja kot danes. Moram povedati še to, da s svojo kritiko in komentiranjem nekaterih takratnih institucij nisem hotel diskriminirati ali žaliti določenih akterjev na odru starih časov. Ne velja posplošiti to, kar sem napisal o advokatih in notarjuših, ker so bili tudi tu, kot sploh povsod, različni značaji z različnimi nazori o tem, kaj je dopustno in dobro in česa ne smemo storiti, da s tem ne škodujemo sočloveku. Opisal sem tipe brez imen. Nekateri ljudje so dejansko bili takšni, kakršne sem jih videl in ki so takšni postali zato, ker se niti zakoni niti takratne družbene norme niso ujemale z jedrom pristne morale. Potrudil sem se, ostati objektivni. Zavedam se, da bi imel moj članek res pravo zgodovinsko vrednost, če bi svoje trditve lahko dokumentiral. Toda čas in dogodki so uničili tisto, na kar bi se mogel sklicevati.

Po toliko letih življenja se s hvaležnostjo spominjam svojih starih brkatih profesorjev z višje trgovske šole, ki so mi dali

na pot razen splošnega znanja tudi dobre temelje gospodarskih ved in veliko svojega naivnega idealizma.

OPOMBE

Uredništvo dodaja Keršovanovim spominom sledeče opombe:

1. Vedeti je treba, da so tu živeli protestanti s sistemom enega otroka, kar je po svoje pripomoglo k »akumulaciji« v teku več generacij. —
2. Jasno je, da gre tu v bistvu za stopnjevanje

vojnih liferacij v korist fašističnih armad. — 3. Pisec spominov je po pomoti izpustil opekarno v Puconcih. — 4. Benko je imel med prvimi v Prekmurju člansko izkaznico nacistične stranke in to že precej pred okupacijo; navijal je bolj za nemško kot pa madžarsko okupacijo Prekmurja. — 5. Madžarsko sovjetsko republiko je zlomila protirevolucija s podporo antante in tudi Jugoslavije, vendar je prišlo do zloma še pred zasedbo Prekmurja po jugoslovanskih četah. — 6. Karel Šiftar je bil po osvoboditvi zaprt kot nacist in antisemit; Ludvik Šiftar je bil nacist in župan za časa kratke nemške okupacije.

LJUBLJANSKI TRŽNI REDI IN PREPOVED PREKUPČEVANJA

VLADO VALENCIČ

I

Med privilegiji, ki so jih dobila ob svojem nastanku naša mesta in trgi, so bili tudi tržni dnevi ali tedenski sejmi. Uvedba tedenskih sejmov je bila bistveni in večkrat tudi edini znak, ki je meščanske ali tržne naselbine gospodarsko ločil od vasi.¹ Na tedenskih sejmih se je mestno prebivalstvo preskrbovalo z živili in drugimi potrebščinami. Tak način je ustrezal mestni gospodarski politiki fevdalne dobe, ki se je držala naslednjih dveh temeljnih načel: Javno nadzorstvo nad živilsko trgovino in izključitev posrednikov pri dobavi potrebščin mestnim potrošnikom. »Mestni kupec je torej imel možnost in pravico, da je živila kupoval naravnost od deželskega pridelovalca vpricho drugih someščanov.«²

Kot druga mesta je tudi Ljubljana brez dvoma dobila pravico do tedenskih sejmov skupaj z drugimi mestnimi pravicami. Vendar nam vsebina te sejske pravice ni znana, šele listina iz l. 1416 odkriva, da je Ljubljana tedaj imela dva tedenska sejma, ob sredah in sobotah, kot se je to ohranilo do naših dni.³ Tedenski sejmi so ostali bistven prilastek mestnih in tržnih naselbin še v dobi, ko mesta že niso več uživala nekdanjih gospodarskih predprav. V tržni občini Postojni je bil uveden tedenski sejem za prodajo živil l. 1837.⁴ Tudi le za prodajo živil je bil l. 1840 Radovljici dovoljen tedenski sejem ob torkih.⁵ To mesto je sicer že imelo pravico do tedenskega sejma v prejšnjih stoletjih, pa ga je najbrž iz kateregakoli razloga ni vzdržalo ter si je moralo pravico obnoviti. Ko je bila vas Domžale l. 1925 razglašena za trg, so bili v tem kraju uvedeni redni tržni dnevi.⁶ Tedenski

sejmi so se torej ohranili kot tržni atributi v najnovejši čas.

V zvezi z glavnim namenom tedenskih sejmov — preskrbo mestnega prebivalstva z živili in drugimi važnimi življenjskimi potrebščinami — so se izoblikovale tržne navade, ki so izražale pravice in dolžnosti kupcev in prodajavcev. Razumljivo je, da so mestne in tržne uprave poskrbele za razne predpravice, ki naj bi meščanskim kupcem zagotovile nakupovanje potrebščin pod najugodnejšimi pogoji. Ščasoma so ukazi in predpisi nadomestili in izpopolnili navade, po katerih se je razvijalo tržno življenje. Končno je bil promet na tedenskih sejmih urejen s posebnimi tržnimi redi. Predpravice mestnega prebivalstva pri preskrbi na tedenskih sejmih so bile zavarovane v glavnem s prepovedjo prekupčije (Vorkauf, fürkauf). Pod prekupčijo so razumeli prestrežanje živil, to je nakupovanje od kmeta, preden jih je pripeljal ali prinesel na trg ali pa preden je bilo dano znamenje, da je trg odprt tudi za tujce in domače prekupčevavce, to je branjevece in druge prodajavce živil.⁷ Do določene ure je bilo blago na trgu na razpolago le neposrednim potrošnikom in nikomur drugemu. Prepoved prekupčije naj bi preprečila vsako trgovanje z blagom na poti do mestnega tržišča, pred mestnimi vrati, pred ponudbo blaga mestnim potrošnikom, torej vsako nedovoljeno nakupovanje z namenom, da bi se blago z dobičkom dražje prodajalo naprej. Neupoštevanju prepovedi prekupčije je mestno prebivalstvo pripisovalo vsako pomanjkanje in draginjo živil in drugih potrebščin, od izvajanja te prepovedi je pričakovalo ugodne zadostitve vsakdanjih potreb. Mestna tržna politika se je v